

Лопушан Т. В.,

*кандидат філологічних наук, доцент,
докторант кафедри української літератури*

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

РУСТИКАЛЬНІ ІНТЕНЦІЇ У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА

Анотація. У статті представлено дослідження особливостей побутування рустикального дискурсу у творчості Івана Франка у контексті розвитку селянської тематики і проблематики в українській літературі другої половини XIX – початку XX століття. Виявлено специфічні риси становлення і трансформації авторського підходу до творення рустикального дискурсу, які аналізуються на основі художніх і публіцистичних текстів письменника, в яких особливо виразно артикульовано заявлену проблему.

Ключові слова: дискурс, культура, рустикальний, селянство, традиція, національний.

Постановка проблеми. Проблема побутування рустикального дискурсу в українській літературі становить цікаве і перспективне поле для досліджень, оскільки донині таких було вкрай небагато. Ми використовуємо термін «рустикальний», а не селянський свідомо, намагаючись вивести його поза межі опозиції «місто – село». Йдеться про своєрідність селянського світогляду і культури загалом та її опозиційність культурі «офіційній», визнаній мірилом цивілізованості у сформованій християнством системі моральних і естетичних цінностей, маркованою як «західна», «європейська» тощо. Однак ця культура, що постала на підвалинах древньої середньоморської цивілізації протягом століть чи навіть тисячоліть, була досить скептично налаштована щодо селянства, вбачаючи в ньому щось середнє між світом природи і цивілізацією. Тому й домінуючий погляд на культуру селянства полягав у визнанні її недосконалою, такою, що потребує художнього переосмислення, зрештою – рустикальною. Чи не найкраще причини такої окремішності селянської самосвідомості і культури сформулював В. Липинський: «Хлібороб – це земля. Отчизною, Батьківщиною хлібороба єсть його земля, а його націю – народ, що ту землю заселяє. «Націоналізм» хлібороба зветься патріотизмом. Нація і земля в понятті хлібороба – це синоніми» [1, с. 273]. А тому, коли перед українською інтелігенцією у XIX – на початку XX століття постало завдання творення модерної нації, найпроблемнішим виявилось питання, як перетворити селян в українців, за аналогією із процесом, що його описав у своєму дослідженні стосовно французів Е. Вебер [2]. За умов колоніальної залежності цю місію взяли на себе українські письменники.

Виклад основного матеріалу. Іван Франко належить до тих нечисленних очільників нашого народу, які за свого життя формували національний політичний і літературний дискурс, чия діяльність стала визначальною у процесі становлення модерної нації. У його творчості виразно простежується еволюція поглядів від молодечого захоплення марксістськими ідеями до важких роздумів про шляхи виведення українського селянства з упослідженого становища, дуже точно артикульованого ним у поетичних рядках: «Де заглянуть у хату, / гине втіха, достаток; / ті три черви зовуться: / коршма, лихва, податок» [3, т. 3, с. 40].

Що це не тимчасовий момент письменницької зневіри, а досить чітко окреслена прикмета літературного дискурсу засвідчує аналіз уявлень про селян української інтелігенції 60–80-х XIX ст. Т. Портнової, яка констатує, що «романтична візія кольорового села і селянина, що переважно святкує, села чорновусих веселих парубків, співучих дівчат та дідів, що оповідають про минуле, представлена ще в «Основі», поступається безпросвітним панорамам щоденного лиха, а тема сільської бідності і стагнації стає своєрідною часткою національного міфу» [4, с. 163].

Чітке усвідомлення І. Франком неминучості відмови від живучого в літературному дискурсі міфу, витоки якого слід шукати, на нашу думку, у Вергілієвих «Георгіках» та пасторальній європейській поезії, розвинутого поетами-романтиками та абсолютизованого у поезії Т. Шевченка «Садок вишневий коло хати...» образу селянського (а ширше – національного) українського раю, засвідчує його вірш «Ще шебече у садочку соловій...» (1881), де простежуються прозорі ремінісценції: «Не так нині, як бувало! / Півсермерком не йдуть селом дівчатонька ходірком, / Не виводять співаночок на весь двір / Соловієві на вишеньці всупір» [3, т. 1, с. 40]; або у поезії «Мій краю зелений» (1880) авторська візія щасливої праці у полі перегукується із шевченківським «Сном» («На панщині пшеницю жала...»): «А люди щасливі, / Брати мов зичливі, / На прадідній ниві / Працюють поспів...» [3, т. 1, с. 44]. Однак найчастіше переважає усе ж мінорне звучання, коли йдеться про реальну дійсність, зокрема у циклі «Галицькі образки».

У прозовому доробку І. Франка емоційне сприйняття злигоднів селянства поступається місцем болючим пошукам причин і шляхів виходу зі становища, що склалося в українському селі. Адже цілком можна погодитись із О. Забужко, яка зауважує, що письменник покладав «виразні надії на темне, неясне, не фіксоване жодними формами панівної суспільної культури життя, що, мов підземні води, точиться у товщі дрімотних, незворушних і труднопіддатних на всякі там політичні перемиї мас» [5, с. 27].

Центральна проблематика рустикального дискурсу Івана Франка вписується у загальний, екстралінгвальний дискурс епохи, позначеної катастрофічним здібнінням селянських наділів, мізерність яких перестала забезпечувати потреби елементарного прогонування селянських родин. Звідси – надзвичайна драгливість земельного питання, руйнування традиційних звичаєво-родинних взаємин, що протягом століть визначали принципи відносин на селі. Зіткнення з новими законами «цивілізованого світу» у творах І. Франка обертається для них життєвою катастрофою, призводить до повної люмпенізації. Особливо рельєфно виписано цей процес у збірці «В поті чола. Образки з життя робучого люду» (1890). Герой оповідання «Сам собі винен» (1880) Микола Прач потрапляє під ліцитацію, втрачає усю свою маєтність і опиняється на вулиці разом із родиною, виму-

шений важко працювати, щоб викупити свій ґрунт і хату, гине на тартаку; дід Панько з оповідання «Добрий заробок» (1881) стає на старості літ безхатченком через власну довірливість і підступність чиновництва; дід-ремісник Яць Яремишин втрачає можливість підзаробити ложкарством, яким одвіку займались у його родині, через лицемірно-декларативну бездарну політику імперських урядовців. Усе це окремі історії «маленьких» людей, але всі вони вписуються у загальну тенденцію згубності модерної цивілізації для прадавнього, але надзвичайно крихкого і вразливого звичаєвого права, яким керувалася рустикальна традиція. Катастрофічність цього зіткнення двох різних суспільних систем не обмежується індивідуальними трагедіями. В оповіданні «Ліси і пасовиська» (1883) І. Франко розгортає історію конфлікту між селом і паном-землевласником, причиною якого стає невідповідність канону права звичаєвого і формальних державних законів. Письменник констатує той факт, що селянин керується насамперед пріоритетністю традиції, він володіє правом користування природними ресурсами на підставі її часової тягlosti, однак модерна капіталістична епоха пріоритетним проголошує право власності, конституційоване писаним законом. Отже, селяни вимушені грати на чужому полі, за чужими законами, а тому приречені на безпомічність і позірну недолугість. Можемо погодитись із думкою А. Заярюка, який констатує: «Для більшості селян головною проблемою були не стосунки з поміщиком, а стосунки з капіталістичною організацією як виробництва, так і розподілу виробленого продукту. Саме у сфері цих стосунків, не шляхом примусу, а завдяки цілком легальним чи напівлегальним механізмам при відсутності доступного кредиту, засиллі посередника, дешевизні продукту, знаходилась причина збіднення і обезземелення селян» [6, с. 551].

Конфлікт розгортається не лише в економічній і політичній, а насамперед – у світоглядній і моральній площині. Його витoki І. Франко точно діагностує у хрестоматійному оповіданні «Грицева шкільна наука» (1883). Зіткнення хлопчика із шкільним світом є моментом його ініціації, входження у нове середовище з новими законами, де набутий ним життєвий досвід, уміння, засвоєні правила поведінки не мають ніякої ваги. Тут можна провести певну паралель із гуморескою О. Вишні «Як ми колись учились», де виведено парадигму «селянської» освіти, яка паралельна, недотична до шкільної, але незрівнянно важливіша з погляду селянського. І. Франко підкреслює природний розум, кмітливості і допитливості хлопчика, а також здобує власною працею його почесне становище на пасовищі: «Стара грива гуска, як звичайно, не хотіла йти в ряді, але попленталася поза містком і зайшла в ровок, за що Гриць швякнув її прутом і назвав «луп'ярем», – так він мав звичай називати все, що не піддавалося його високій власті на пасовиську. Очевидна річ затим, що ані білий гусак, ані грива гуска, ані взагалі ніхто з цілої череди – як їх було двадцяттеро й п'ятеро – так ані одно не знало про близьке перенесення їх володаря та воеводи на інше, далеко не так почесне становище» [3, т. 16, с. 177]. Цей не без нотки гумору опис досить точно окреслює справжній стан речей: малолітній хлопчик відповідально виконував важливу для родинного організму загалом функцію, чудово засвоївши життєво необхідні навички для успіху в конкретних обставинах. Крім того, батьки мали досить природного педагогічного хисту, щоб навчити і заохотити сина. Катастрофічні наслідки панування над гусячим стадом найманого хлопчика Лучка, очевидно сироти або сина небагатих людей, засвідчують, що

обрана родиною виховна стратегія більш успішна, ніж заучування букв і складів, які ніяк не промовляють ні до розуму, ні до життєвого досвіду дитини. Ставлення І. Франка до характеру офіційної освіти та її змісту підкреслюється епіграфом: «Був Гриць премудрий родом з Коломиї, / Вчився барз добре на філософії», джерелом якого письменник називає «стару співанку», що дає нам підстави твердити, що за наявного стану речей він тонко відчував двоїстість тотального народного ставлення до шкільної освіти: з одного боку, поважного (можливість читати слово Боже!), з іншого – злегка іронічного (важко віднайти практичне застосування здобутих знань і навичок у буденному житті). У цьому контексті цікавою видається детальна біографічна розвідка Я. Грицака [7] про соціальне становище родини І. Франка та викладені в ній окремі зауваги щодо економічного становища українського галицького селянства, його світогляду і традиційних світоглядних уявлень. Наведені у ній факти переконують, що письменник, добре знаючи життя селянства, перебував певним чином у позиції стороннього обсерватора, який міг тверезо оцінити переваги і вади селянської психології, світогляду, вірувань і традицій у процесі тих радикальних суспільних змін, очевидцем яких став сам. Тому він у своїх художніх і публіцистичних текстах висловлює певний скепсис щодо успішності соціальної стратегії селянства, зануреного у власний герметичний світ. Завдяки цій герметичності воно зуміло зберегти свою ідентичність до XIX століття, але під натиском незрівнянно сильнішої цивілізаційної моделі досить швидко зруйнувалися головні засади його існування: мораль, культура, система цінностей, зрештою головне економічне підґрунтя – влада землі, яка постає для селянства як явище амбівалентне.

Особливо виразно підкреслює цю обставину І. Франко в оповіданні «Лесишина челядь» (1876). Автор вдається до контрастного протиставлення розкішної природи світу людей. Яскраві колористичні картини сонячного ранку, погожої днини і зоряної ночі перемежовані гострими діалогами між членами селянської родини. Здається, причина сварок у ній – тверда, «сукриста» вдача матері – старій Лесихи, однак письменник уже на початку твору намагається виправдати героїню, пояснюючи і гострий язик, і скупість, і немилосердність її до челяді гірким заміжжям. Вона максимально сконцентрована на господарстві, не дає спочинку ні собі, ні доньці, ні невістці, примушуючи їх працювати на межі фізичних сил: «Сонце жарило, з лиць котився піт. Сверщки цвіркали голосно та проникливо. Здавалося, що їх голос лунає десь глибоко під землею і впадає до вуха, мов острій кремінний пісок. Окрім сверщків, усе затихло, все поховалося в тінь перед палючим сонячним промінням. Лиш люди, пани сотворіння, мучаться тоді, коли спочиває природа» [3, т. 14, с. 259–260]. Єдине, що на мить втихомирює Лесишину пристрасті – це задоволення від споглядання обробленого лану. Поведінкову лінію матері продовжує у своєму ставленні до дружини і син Лесихи, який не може їй пробачити сирітство і відсутність посагу, виміщуючи свою лють постійними побоями. Не мають спокою і старий пасічник Заруба, і пастух Василько, яких родина прийняла для того, щоб впоратись із чималим господарством. Останні шукають відряди у молитві («Бог заплять! Ручечкам роботящим, і ножечкам приходящим, і головам вислухащим» [3, т. 14, с. 263] – Заруба) або в безтямному співі (Василько). Імпресіоністична замальовка наповнена автором гострим соціальним звучанням, покликаним підкреслити недосконалість людської природи, грубих реалій матеріального буття, вирватись із яких можна лише за-

нуренням у сон, молитву, пісню, закоханість, тобто у стан між буттям і небуттям.

І. Франко дуже далекий від ідеалізації селянського світу. Навпаки, він, здається, інколи жахається жорстокості рустикального звичаю і моралі (чи аморальності?!), як, наприклад, в оповіданні «Хлопська комісія» (1881). Опис жорстокого катування злодія, осмисленого, холоднокровного, що триває кілька днів і визнається громадою цілком законним, примушує мимоволі здригнути. Не даремно в описі зовнішності газди виникає порівняння «високий, крепкий, лицем червоний, як кат» [3, т. 15, с. 238]. Таким чином, злодій-невдаха ніби передбачає свою долю. На відміну від В. Стефаніка, який у новелі «Злодій» пояснює жорстокість селян згубним впливом на їхню свідомість алкоголю, а лють проявом підсвідомого, в І. Франка катування є головною метою методичного знущання «пострашити ... щоб на другий раз не лакомився на чужу працю» [3, т. 15, с. 239]. Фізичний біль замордованого до напівсмерті «яндруса» викликає співчуття в оточуючих, але вони підтримують освячене звичаєм право на помсту. Письменник вибудовує оповідь від імені злодія, тобто людини, що перебуває поза межами системи селянської спільноти і вихваляється серед собі подібних своєю стійкістю і спритністю, оскільки він відомстив своєму мучителю пограбуванням комори. Отже, маховик протистояння має потенціал розкручуватись і далі. Поряд із різними державними урядниками і землевласниками, котрі посідають вищі щаблі суспільної ієрархії, у творах І. Франка на іншому її полюсі, але так само ворожо-опозиційні селянському світу, перебувають представники ще одного чужого «міського» соціуму – злочинці. В очах селян (і письменник певною мірою поділяє цю думку) місто є середовищем, що неминуче веде людину до деградації (такий підхід характерний для українського письменства загалом, досить пригадати «Повію» Панаса Мирного»). В оповіданні «Odi profanum vulgus» (1899) письменник показує страшну моральну деградацію і загибель чемно вихованого простою сільською бабою хлопчика Петруся, причиною чого стає лицемірна байдужість його рідного батька, котрий не побажав визнати незаконнонародженого, і вплив «батьків» – львівських люмпенів. До цієї проблеми І. Франко повертається в оповіданнях «Яндруси» (1905), «Ріпник» (1877), повісті «Лель і Полель» (1887), пунктирно окреслена вона в романі «Для домашнього огнища» (1892) тощо.

Водночас у творчому доробку письменника виразно простежується прагнення віднайти шляхи подолання кризового становища українського селянства, виходячи з усвідомлення того, що, за його висловом, це має бути «не виключно війна суспільна, питання шлунку і соціалізму; це не виключно війна релігійна, питання віри та розуму; не виключно війна політична, питання централізму чи автономізму, рівноправності чи денационалізації; це сплетення всіх тих і ще багатьох інших питань, це боротьба кожної людської особистості, що прагне, з одного боку, до можливого розширення сфери свого буття і своєї діяльності, свого індивідуального розвитку, а з другого боку, до якомога ширшого та одноставного усупільнення, об'єднання одиниць з метою зміцнення їх сил в боротьбі за існування» [3, т. 28, с. 145]. Болючість роздумів про шляхи емансипації українського селянства, яке він вважає верствою, що «найбільше живе під впливом нівелюючої традиції», «найменш диференційованою» і такою, що має «найменше можливості для висунення яскравих індивідуальностей» [3, т. 48, с. 146], коли йдеться про спроможність відстоювати свої права, виявляється

я і у художніх текстах, зокрема в романі «Перехресні стежки» (1900), оповіданні «Хома з серцем і Хома без серця» (1904). Щодо останнього, то визначальним сюжетотворчим елементом тексту є двоїста опозиція, що виявляє глибоко особистісні переживання І. Франка. Тут можна погодитись із Р. Голодом, який зауважує: «Протиставляючи головних героїв твору, письменник не тільки робить їх виразниками протилежних ідеологічних концепцій, що побутували на той час у середовищі інтелегентної української молоді, а й надає їм ролі «живих символів» різних боків амбівалентного людського «Я» письменника. Палкі промови, що їх проголошують Хома з серцем і Хома без серця, нагадують уривки з публіцистичних творів самого Франка, а їхній діалог інколи нагадує внутрішній монолог автора» [8, с. 219]. Вражає точність інтуїтивного письменницького передбачення безперспективності ірраціонально-чуттєвого підходу до розв'язання селянського питання, який, як ми знаємо, зрештою завершився соціальною трагедією, революцією. У ній постраждало саме селянство, а також майже всі, хто спонукав його до революційних виступів. Єдина можливість, на думку І. Франка, подолати цивілізаційну прірву – це «омужичитися», перейнятися селянськими проблемами та їхнім способом існування. Але, як бачимо на прикладі Хоми без серця, це не означає деградацію, навпаки – крок назустріч, метою якого є розвій селянського буття.

Висновки. Отже, структура рустикального дискурсу у творчому доробку Івана Франка відзначається складністю і розмаїттям взаємодій у річищі загального суспільного і літературного дискурсу про селянство. Письменник намагається знайти відповіді на найбільш актуальні питання свого часу, розв'язання яких, на його думку, могло б стати запорукою становлення модерної української нації без розриву з її потужною рустикальною традицією. Однак слід констатувати, що, на нашу думку, українська рустикальна традиція за своєю суттю є антимодерністичною, оскільки головним чинником, що забезпечував її існування і тяглість, був фактор герметичності, замкненості в локальному національному просторі.

Література:

1. Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології. Лист до проф. Яворського / В. Липинський // Липинський В. Історико-політична спадщина і сучасна Україна. – К. – Філадельфія, 1994. – С. 267–275.
2. Weber E. Peasants into Frenchmen The modernization of Rural France, 1870–1914 / E. Weber. – Stanford, 1976.
3. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К., 1976–1986.
4. Портнова Т.В. Селянство в уявленнях української інтелігенції 60–80-х років XIX століття : дис. ... канд. істор. наук : спец.: 07.00.01 «Історія України» / Т.В. Портнова ; Дніпропетров. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2008. – 211 с.
5. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / О. Забужко. – К., 1993. – 126 с.
6. Заярнюк А. «Селянство» як категорія соціально-історичного аналізу (на прикладі Східної Галичини XIX ст.) / А. Заярнюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2006–2007. – № 15. – С. 543–554.
7. Грицак Я. Іван Франко – селянський син? / Я. Грицак // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2006–2007. – № 15. – С. 531–542.
8. Голод Р. «Напряма реальний з закраскою романтичною...»: до питання про особливості творчого методу Івана Франка / Р. Голод // Вісник Житомирського педагогічного університету. – 2004. – Вип. 15. – С. 219–222.

Лопушан Т. В. Рустикальные интенции в творчестве Ивана Франко

Аннотация. В статье представлено исследование особенностей рустикального дискурса в творчестве Ивана Франко в контексте развития крестьянской тематики и проблематики в украинской литературе второй половины XIX – начала XX века. Исследованы специфические черты становления и трансформации авторского подхода к созданию рустикального дискурса, которые анализируются на основе художественных и публицистических текстов писателя, в которых особенно выразительно артикулирована исследуемая проблема.

Ключевые слова: дискурс, культура, рустикальный, крестьянство, традиция, национальный.

Lopushan T. Rustical intentions in Ivan Franko's works

Summary. The research deals with the investigation of the peculiarities of functioning of rustical discourse in Ivan Franko's works in the context of development of rural themes and problems in Ukrainian literature in the second part of the 19th and the beginning of the 20th century. Specific features of formation and transformation of author's approach to making rustical discourse are analyzed on the basis of the author's feature and publicistic texts where the problem investigated is clearly expressed.

Key words: discourse, culture, rustic, peasantry, tradition, national.